

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ЗМАГАНЬ У 1917–1921 рр.

I. Спроби організації

Перші спроби організації систематичних історичних розглядів української революції і державного будівництва в 1917–1921 рр. були у Відні, де з ініціативи Михайла Грушевського основано 1919 р. “Український Соціологічний Інститут” [УСІ] із завданням вивчати українську суспільність й видавати відповідну соціологічну літературу. Саме цей “УСІ” видав у 1921–1922 рр. 5 книг “Заміток (Розвідок) і матеріалів до історії української революції 1917–1920 рр.”.

Відтак два осередки поклали собі за завдання плекання традиції визвольних змагань за посередництвом публікацій. У Львові в 1922 р. оснували українські комбатанти видавничу кооперативу “Червона Калина”, що видала спогади учасників визвольної війни – більші окремими книжками, короткі нариси в своїх періодичних виданнях “Календарі-Альманаху” (1922–1939) і місячнику “Літопис Червоної Калини” (1929–1939), альбом Українських Січових Стрільців [УСС] (1935) та спроби синтетичних нарисів історії УСС (1936) і Січових Стрільців (1937) знову ж еліта військової еміграції з Придніпрянщини в кол[ишній] Польщі згуртувалася в “Українському Воєнно-Історичному Товаристві” з осідком спершу в Каліші, згодом у Варшаві.

Від 1923 р. видавало воєнно-наукове видавництво “До зброї” науково-воєнний журнал “Табор”, що його до 1939 р. вийшло 37 книжок; крім того видало це товариство ще 9 збірників матеріалів до історії українського війська п. н. “За державність” (1927–1939), де вміщено спогади й спроби історичних нарисів

поодиноких подій частин Армії УНР, з яких більші появились також окремими книжками, та збірник присвячений героям Тютюникового рейду 1921 р. “Базар” (Каліш, 1932).

Але поза цими видавничими осередками появлялися збірки документів (правда нечисленні), спогади учасників і спроби історичних нарисів накладом різних установ, видавництв та окремих видавців, чи то окремими книжками, чи на сторінках періодичної преси. Деякі видавці, як вказують наголовки виданих ними публікацій, пробували продовжувати започатковані з різних причин не доведені до кінця видавництва. Так, напр[иклад], колишній ад’ютант головного Отамана Армії УНР С. Петлюри полк[овник] Ол. Доценко видав у Львові, в 1923–1924 рр. дві книги (4 і 5) II-го тому “Матеріалів і документів до історії української революції”. Очевидно, попередніх книг і томів “М.[атеріалів] і док.[ументів] до іст.[орії] укр.[аїнської] рев.[олюції]” Доценко не видав, але наголовок і зміст його видання нав’язував до виданих “УСГ” у Відні “Заміток і матеріалів до історії укр.[аїнської] рев.[олюції]” П. Христюка. Матеріали до історії дальших подій, виготовлені до друку тим же Доценком і ген.[ералом] Павлом Шандруком видав оснований польським урядом 1930 р. для науковців-емігрантів з Придніпрянщини – здебільша членів уряду УНР “Український Науковий Інститут” [УНІ] у Варшаві. В мемуаристичній серії “Праць УНІ” появились спогади учасників, головнo керманича цього Інституту до початку 1939 р. проф.[есора] Олександра Лотоцького. Деякі короткі нариси-спогади появились в паризькому органі еміграції УНР “Тризуб” (1925–1940), якого накладом появились також матеріали до жидівської проблеми на Україні у зв’язку з вбивством Шварцбартом С. Петлюри. “Між-організацій Комітет для вшанування пам’яті Симона Петлюри в Празі” видав 1930 р. збірник “Пам’яті С. Петлюри”. В десятиріччя його смерті появились кілька публікацій, присвячених його пам’яті.

Видання уряду ЗОУНР на еміграції “Кривава Книга” (ч. I–II, Відень, 1919–1923) та часопис “Український Прапор” (видаваний спершу у Відні, 1919–1923, згодом у Берліні, 1923–1929) та часопис останків УГА в Чехословаччині “Український Скита-

лець” (Ліберець–Йозефів–Відень, 1920–1923), приносили принагідні матеріали, недоступні для використання історикам у межах кол.[ишньої] Польщі. Але і в межах цензурних можливостей появились накладом західно-українських видавництв і на сторінках часописів у краю принагідні матеріали й спроби історичних нарисів. Деякі видавці, як от власник щоденника “Новий Час” Іван Тиктор у своїх виданнях реалізував до певної міри видавничі наміри “Червоної Калини”. Його накладом появились спроби синтетичного огляду “Історії українського війська”, що охоплювала також і період визвольних змагань 1917–1921 рр.

Неперіодичне видання еміграції кубанського козацтва “Кубанський Край” у Празі містить у собі матеріали до історії його державних змагань у 1917–1921 рр. Збірник статей про Кубань у минулому й сучасному п. н. “Кубань” (Прага, 1926) видала “Громада Кубанців у Чехословаччині”; “Нариси з історії революції на Кубані” П. Сулятицького випустив “Український Інститут Громадознавства в Празі” (1925, на обг.[ортці] 1926), як теж “Матеріали до історії української революції”.

Як бачимо – хоч були спроби організації систематичного видання джерельних матеріалів і історичних нарисів, то все таки повної плановості не було. Люди, що кермували видавничим рухом з цієї ділянки, підходили часто до справи з критерієм тільки купецького інтересу. Треба було випустити книжку, наспіх ловилося котрогось визначного учасника й він писав, або диктував журналістові свої спомини. Але були учасники, що зберегли свої записки та писали спогади провірюючи їх на основі всяких можливих, доступних їм матеріалів. Тимто неоднакова вартість виданих історичних матеріалів, хоч би одним видавництвом, напр.[иклад] “Червоною Калиною”.

Кидається у вічі те, що кращі синтетичні спроби історії державних змагань, написані істориками і водночас учасниками подій, видруковані не накладом згаданих осередків. Накладом д-ра Осипа Цюпки появились 2 томи “Історії України 1917–1923 рр.” історика Дмитра Дорошенка (т. I, Ужгород 1932, т. II, У.[жгород] 1930). Знову ж “Історія боротьби Західньої України з Польщею і большевиками д-ра Василя Кучабського появилася на німецькій мові як 8-ма книга “Schriften der Kriegsgeschicht-

lichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin” (Берлін 1934).

В СРСРській Україні був зосереджений розгляд цієї доби нашої історії в т. зв. “Історії” (історія комуністичної партії [більшовиків] України). Від 1922 р. появилася в Харкові двохмісячник присвячений спеціально історії КП(б)У “Летопись Революции” на московській мові, від 1928 р. перейшов він на українську (Літопис Революції). Увесь видавничий рух був зосереджений в т. зв. “Державному Видавництві”, накладом його появлялися матеріали й розвідки до т. зв. історії громадянської війни на Україні, що становила один період історії компартії. Чистка “прихильників націоналістичних ухилів” в початках 30-их рр. не оминула й “Істпарту” та його органу. Матеріали до історії опанування України більшовиками формує опісля “Партвидав Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України”.

II. Бібліографія

Кожний дослідник визвольних змагань 1917–1921 рр. не може задовольнятися вказівками тих бібліографічних реєстрів, що досі появилася друком. Майже наприкінці кожного числа “Літопису Червоної Калини” подавав І. Ш. [Іван Шендрик] “Список жерел до історії визвольної війни 1914–1921 рр.”. Список подавано в поазбучному порядку, в 1939 р. доведено його до букви “Я”, але свій бібліографічний реєстр ладив І. Ш. [Іван Шендрик] на основі принагідних записок. У цьому списку не тільки не знайдете зареєстрованих цінних, друкованих в американській “Свободі” спогадів про 1917–1919 рр. Володимира Кедровського, полковника Армії УНР, члена Генерального Військового Комітету за Центральної Ради й голови державного інспекторату Армії УНР у 1919 р., брошури Оргоскопа про державні змагання Карпатської України в 1918–1919 рр., нарису ген.[ерала] Мик.[оли] Капустянського про похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р., збірника на пам’яті С. Петлюри, але також деяких видань того самого видавництва “Червоної Калини”, як д-ра М. Галагана “З моїх споминів”, А. Крезуба “Партизани”, д-ра І. Максимчука “Кожухів”. Це яскравий при-

клад, бо поминено не дрібні часописні згадки, які з деяких часописів І. Ш. [Іван Шендрик] зібрав. Другою великою хибою цього списку є дивний уклад позицій; напр.[иклад] стаття “Проф. І. Боберський” є вміщена під буквою “П”, посмертна згадка про якогось сотника під буквою “С”, а не на місці, на якому шукав би цієї позиції кожний, керуючись прізвищем потрібної йому особи. Бо навіть репортаж В. Ласовського “Генерал Тарнавський” повинен був брати зареєстрований у списку під Тарнавським; а не було його ні під Ласовським, ні під Тарнавським, тому що, коли друкувався реєстр на букву “Л” книжка ще не появилася, при букві “Т” вважав укладчик, що слід його пропустити, тому що названий автор репортажу. Для дослідника це книжка має вартість як оповідання-спогади самого генерала, тимто слід його, а не Ласовського, що був тільки редактором, уважати за автора.

Докладними й зразково складеними є матеріали до бібліографії Українських Січових Стрільців П. Зленка (Варшава 1936) і Січових Стрільців Івана Шендрика (Львів 1937).

Бібліографія друкованих матеріалів історії України за 1917–1927 рр. є зібрана в Бібліографічному збірнику Бібліографічної комісії науково-дослідної катедри історії української культури ім. ак.[адеміка] Дм.[итра] Багалія в Харкові (1930). Деякі бібліографічні позиції з ділянки матеріалів до історії визвольних змагань появилися у редакovanій М. Грушевським київській “Україні” (1926–1930 рр.) в оглядах українознавства. Проф. Грушевський задумав навіть від 1928 р. подавати в своєму органі докладний бібліографічний реєстр українознавства за кожний рік. Такий реєстр за 1-е і 2-е півріччя 1928 р. був надрукований у двох книжках “України” з 1929 р. (кн. 32, стор. 133–171 і кн. 37, стор. 92–160); там є зібрані й матеріали із ССРСР і з поза меж; останні збирав автор цих рядків у Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Та Грушевський мусив зректися свого плану, адже читач Наддніпрянської України міг напр.[иклад] дізнатися з цього реєстру про спогади полк.[овника] Є. Коновальця; восени 1930 р. завмерла й сама київська “Україна”.

Бібліографічний огляд бібліографій і важніших матеріалів, що появилися на **СУЗ** до 1931 р., подає проф. др. Мирон

Кордуба в своїй великій праці “La littérature historique soviétique ukrainienne, Compterendum 1917–1937 (Варшава 1938). Щодо літератури дореволюційного руху під час світової війни, революції 1917 р. та її наслідків, то її проф. Кордуба з приводу браку місця мусив залишити на боці, та й – як слушно завважав він – ці нариси мають характер журналістичних статей, а не наукових студій; більшість з них появилася в “Літописі Революції”. До того бібліографію цих матеріалів можна скласти на основі “Літопису українського друку” згодом “Літопису друку УРСР”.

Гірше мається справа з докладною бібліографією західно-українських та еміграційних видань. Спроби бібліографічних часописів не були тут щасливі; вони по короткому часі переставали виходити (напр.[иклад], віденська “Книга” тільки 1 випуск 1921, празький “Книголюб” у 1927–1932 рр., львівські “Українська Книга” в 1937–1939 рр.). В час недовгого їх існування навіть наставлено на їхніх сторінках проблеми спеціальної бібліографії історії українських державних змагань 1917–1921 рр. Польський “Urządowy Wykaz druków” не подавав змісту часописів. На випадок знищення збірки часописів у Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та обов’язкових часописів них примірників в варшавській кол.[ишній] “Бібліотеці Народовій” годі буде подумати про докладну бібліографію з видань Західної України.

Щодо американських українських видань, то тут одно з найважливіших завдань Українського Наукового Інституту – створити повну їх книгозбірню й на їх основі зладити бібліографію з історії української революції, бо в Бібліотеці НТШ не було їх комплекту.

III. Джерела

Неуспіх українських державних змагань відбився між іншим на тому, що документи – урядові акти українських державних установ у значній більшості або затратилися, або опинилися у ворожих для української національно-державної справи руках. Сьогодні, коли ми не є державними господарями власної країни, годі подбати про зберігання того, що залишилося й не попало ще в неукраїнські руки. Не можна докладно означити, що з

українських державних актів попало в чужі руки; можемо тільки здогадуватися про це на основі деяких публікацій.

Ітак, протоколи з певних засідань Центральної Ради появилися в московському перекладі в збірці матеріалів до історії наступу большевиків на Україну 1918–1919 рр., виданих у 1937 р. “Партиздатом ЦК КП(б)У” за редакцією Н. Н. Попова під глумливим наголовком “Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов”. Знову ж, ще у 1925 р. в харківському журналі “Летопись Революции” (ч. 2, стор. 86–89) був оповіщений витяг з “Журналу Ради Міністрів” з дня 9 липня 1918 р. Деякі гетьманські розпорядки, факсиміле “духівниці” Павла Скоропадського з 3 серпня 1918 р. та відозви большевицьких підпольних штабів до населення України й до німецьких окупаційних військ у часах гетьманщини містяться у збірнику “Істпарту – Відділу Київського Окрпарткому для вивчення історії жовтневої революції та КП(б)У” п. н. “Під гнітом німецького імперіялізму” Крім документів є там також спогади большевиків – учасників підпільної роботи проти урядів гетьмана й Директорії та спроби оцінки тогочасного положення на Україні з большевицького становища¹. У вищезгаданому органі “Істпарту” “Літопис Революції” появлялися розвідки й матеріяли до історії революційного руху на Україні. Хоча ці спогади й нариси всі з партійним забарвленням, проте дослідник українських визвольних змагань у 1917–1921 рр. не сміє їх оминати, а мусить їх проаналізувати вкупі з іншими історичними матеріялами².

Відозви уряду УССР та його радіотелеграми до німецького уряду протягом 1919 р. зібрані у виданому Народнім Комісаріатом УССР для закордонних справ збірнику дипломатичних документів і історичних матеріалів п. н. “В защиту Советской Украины” (Харків 1921). Ноти цього уряду до румунського уряду разом з відповідями цього в справі державного майна, полонених, Бесарабії, Буковини та українських повстанських рейдів від січня 1918 р. до кінця 1921 р. подає другий збірник вище названого комісаріату “Советские Россия-Украина и Румыния” (Х.[арків] 1921). Ноти ж уряду УССР до Польщі з приводу заняття поляками Холмщини й західньої Волині від

квітня 1919 р., врешті з приводу рейду ген. Юрка Тютюника 1921 р. разом з листуванням цього генерала й найближчих його сподвижників (полк.[овника] Ю. Отмарштейна, полк.[овника] Р. Сушка, полк.[овника] Є. Коновальця) в московському перекладі та з деякими наказами у зв'язку з цим рейдом є оповіщення в збірнику Наркоминдел'у УССР п. н. “Советская Украина и Польша” (Х.[арків] 1921).

З наведених советських публікацій видно, що в большевицьких руках опинилися не тільки архіви урядів Центральної Ради й гетьмана Скоропадського, що залишилися в Києві, але й документи до Тютюникового рейду і то в тому самому році, коли він відбувся.

У наслідок того, що архіви урядів Центральної Ради й Скоропадського залишилися в Києві, де попали до большевицьких рук не могли покористуватися ними при розгляді діяльності цих урядів історики й видавці матеріалів поза межами ССРСР. У виданих “Українським Соціологічним Інститутом” у Відні в 1921–1922 рр. 4-ох “Заміток і матеріалів до історії української революції 1917–1920 рр.” Павла Христюка маємо здебільшого ті державні українські акти, що були оповіщені, або в часописах, або в друкованих оповістках. Те саме слід віднести й до актів, які наводить у своїх нарисах “Історії України 1917–1923 рр.” проф. Дмитро Дорошенко (Ужгород, т. I, 1932; т. II, 1930). До того в бібліотечних збірках поза межами ССРСР не має також комплекту українських центральних часописів з 1917–1920 рр. Найстарша й найбільша бібліотека українознавства поза межами ССРСР до вересня 1939 р. – Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові не могла ніякими способами докомплектувати українських центральних часописів з часу українських визвольних змагань. Інші збірки, що ґрунтувалися аж кілька років опісля, як при заложеному 1925 р. “Музеї Визвольної Боротьби України”³ та в основаному в 1930 р. “Українському Історичному Кабінеті” при Архіві чеського Міністерства Внутр.[ішніх] Справ у Празі⁴, в основаній 1929 р. “Українській Бібліотеці ім. С. Петлюри” в Парижі⁵, не могли в ділянці друків з часу визвольних змагань мати навіть тих досягнень, які мала до вересня 1939 р. Бібліотека НТШ.

Щодо документальних матеріалів до історії західно-українських державних змагань, то до Бібліотеки НТШ попадали тільки випадково деякі акти, що їх удалося зберегти поодиноким українським громадянам. Більше таких матеріалів мало польське “Товариства для дослідників оборони Львова й південно-східних країн” кол.[ишньої] Польщі; нічого дивного, бо туди спрямовували польські урядові чинники залишені по українській владі у 1919 р. матеріали.

Не було комплекту львівських українських часописів з листопаду 1918 р., не кажучи вже про тогочасну українську пресу в краю; деяких повітових часописів, як, напр.[иклад], яворівської “Воли” не було ні одного числа. Був комплект “Республіки” – урядового щоденника уряду ЗОУНР у Станиславові 1919 р., та не було вже комплектів “Вістників” поодиноких Державних Секретаріатів ЗОУНР. З органу УГА “Стрілець” бракувало останнього виданого на галицькій землі числа, не було також комплекту видаваних у Тернополі в часі першого відвороту УГА “Українських Вістей”.

Прикра доля і архіву Директорії УНР. Уряд УНР зложив його в депозиті, здавалось би у відповідному місці, бо в будинку Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Але тому, що це був тільки депозит, а не власність НТШ, зложено його у пивницях, де його нищили щурі. Літом 1933 р. хотів їх переглянути генерал Армії П. Шандрук і в приявності автора цих рядків відчинив деякі пачки, з яких добув тільки кільканадцять примірників військових статутів армії УНР. Після того про справу цього архіву говорено на одному засіданні Історично-філософічної Секції НТШ, делегат Секції порушив цю справу на засіданні Виділу НШТ; та вислідом цього не було одначе краще приміщення для архіву уряду УНР. Врешті звернено увагу на цей архів єдного мецената української науки на Західній Україні митрополита Андрея Шептицького; тоді то останки архіву УНР, що збереглися від щурів і вогкості, приміщено у вибудованій коштом митрополита “Бібліотеці Студіону”. Чи ці залишки були цінні для дослідів, можна собі виробити погляд на основі того, що большевики, які від самих початків опанування Львова цікавилися архівними справами, не вдоволялися ними й допиту-

валися, чи цінніших актів з цього архіву не сховано. Щастя, що не дістався до Львова архів уряду ЗОУНР з доби еміграції, також завдяки заяві одного з голів НТШ, що “Наукове Товариство в цьому архіві не заінтересоване”. Зате пощастило большевикам дістати в свої руки архів посольства уряду УНР в Берліні, часів німецького політичного лихоліття в 1924 р.

Тимто дослідники з поза СРСР можуть користатись тепер тільки з оповіщених документів. Кол.[ишній] ад’ютант Головного Отамана й голови Директорії УНР Симона Петлюри Ол. Доценко оповістив разом з своїми заввагами деякі документи, спершу з часу розбрату між Армією УНР та УГА восени 1919 р.⁶, потім з періоду Зимового походу Армії УНР (6.XII.1919–6.V.1920) та союзної умови між Польщею і УНР (22.IV.1920)⁷. Навіть його непримирні відносно галичан завваги, що ілюструють настрої найближчого оточення Петлюри, є цінним мемуарним матеріалом для майбутнього дослідника. Найкраще зібраний матеріал для історії українсько-большевицької війни в 1920 р., а саме ген.[ерал] Павло Шандрук оповістив оперативні документи Штабу Армії УНР з того часу⁸. Можна тільки шкодувати, чому немає такої збірки оперативних документів з інших періодів визвольної війни.

Вбивство Головного Отамана й Голови Директорії УНР Симона Петлюри Шварцбартом 25 травня 1926 р. в Парижі спонукало керівні органи УНР видати для поінформування світа про дійсне відношення цивільної і військової влади УНР до жидів французький переклад розпорядків цієї влади та статей з тогочасних українських часописів, що торкаються жидівської проблеми в Україні; вони появились в Парижі 1927 р. накладом органу УНР “Тризуб” за редакцією проф. Андрія Яковліва п. н. “Documentosur les pogromes en Ukraine et l’assassinat de Simon Petlura a Paris (1917–1921–1926). Recueil de documents concernant la lutte du gouvernement de la République Democratique Ukrainienne contre le pogromes antijuifs en Ukraine et relatifs à l’assassinat de Simon Petlura à Paris”.

Документами заходів українських урядів у справі визнання самостійности України з боку держав Антанти є тогочасні українські урядові публікації, як з всієї УНР: “Notes présentées

par la Délégation de la République Ukrainienne à la Conférence de la Paix à Paris. (Paris) Février–Avril 1919”, так зокрема з боку уряду ЗОУНР: “Les documents les plus importants de la République Ukrainienne de l’Ouest. I. La Galicie Orientale. II. La Bukowine” (Відень 1919) і “L’Ukraine Occidentale” (Відень 1920). Важніші акти з дипломатичної діяльності уряду ЗОУНР увійшли до публікації д-ра Михайла Лозинського “Галичина в рр. 1918–1920”⁹. Матеріали до польських варварств у початках окупації Галичини появились в “Кривавій Книзі”¹⁰.

Протоколи постанов “Руської Народної Ради” в Будапешті з 18.XII.1918 і “Руської Народної Ради” в Пряшеві з 7.I.1919, на основі яких Бенеш висував домагання на мировій конференції в справі прилучення Карпатської України до Чехословаччини, є подані на французькій і німецькій мовах у публікації д-ра Г. Рашгофера “Die tochechslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920”; є там також і протокол з засідання Ради Десятьох Паризької Мирової Конференції з 5.II.1919 зі заявою Бекеша в справі Карпатської України та витяг звітлення Виділу для нових держав на найвищій Раді з 16 червня 1919 р. про положення українців у Словаччині¹¹. Відозви карпатсько-українських краєвих і окружних рад з 1918–1919 р. оповістив Ортоскоп у своєму нарисі про державні змагання Підкарпатської України (Відень 1924, вид. “Нової Громади”). Тогочасна карпатоукраїнська преса збережена в празькому Українському Історичному Кабінеті¹².

Гірше представляється справа з документами до історії державних змагань на інших окраїнних українських землях, яким трудно було навіть утверджувати зв’язок з центральними українськими ядрами. До кубанських визвольних змагань маємо головню мемуари, в яких наведено тільки декілька випадково збережених документів¹³. Про державні змагання українців на Далекому Сході – Зеленому Кліні в 1917–1920 рр. можна ще найбільше довідатися з виданого Секретаріатом Української Далекосхідної Крайової Ради у Владивостоці Календарі на 1921 р.¹⁴. Зате до змагань українців на Близькому Сході – на Сірому Кліні, про початки його були вістки в київській пресі 1917 р., не маємо ніяких матеріалів поза цими вістками.

Краще є з мемуарами. Оповідували їх друком і видавничі кооперативи “Червона Калина” і “Українське Воєнно-Історичне Товариство” та багато інших українських видавництв та пресових органів. Вичисляти всі українські мемуари з часу визвольних змагань не дозволяють розміри однієї статті; для бібліографічного реєстру треба б присвятити окрему книгу. Тут тільки обмежуся згадкою про важніші, що вийшли з під пера чільних діячів і полководців.

Спогади Дмитра Дорошенка¹⁵, Олександра Лотоцького¹⁶ вводять нас у сферу настроїв серед східно-української інтелігентної верхівки в часах українського державного будівництва. Рефлексії Володимира Винниченка¹⁷ дають змогу пізнати, до чого змагав перший прем’єр Генерального Секретаріату при Центральній Раді, голова Українського Національного Союзу, що очолював повстання проти гетьмана й першого голови Директорії УНР зі своїми однодумцями. Спогади-апологія соціалістичних діячів, вийшли з під пера Н. Григорієва¹⁸.

Писані з темпераментом спогади Юрка Тютюника про українську національну революційну стихію¹⁹ поруч спогадів ген.[ерала] Всеволода Петрова²⁰, полк[овника] Вол.[оदिра] Кедровського²¹ й інших²² викликають у читачів жаль, чому верхівка українського руху в початках революції прогайнула нагоду створення української національної армії, чому не використано, ба навіть змарновано кращих полководців.

Збірку споминів учасників мирових переговорів у Бресті та матеріалів для висвітлення умовин мира з дня 9 лютого 1918 р. видала “Червона Калина” в його десятиліття (Брестський мир, Львів 1928). Творення армії з кол.[ишніх] російських полонених у Німеччині ілюструє нарис-спогад організатора “синьожупаників” ген.[ерала] Віктора Зелінського²³. Традиція Січових Стрільців у боротьбі за державність зберігається в спогадах-нарисах полк.[овника] Євгена Коновальця²⁴, ген.[ерала] Марка Безручка²⁵ й інших. Частинно до історії СС відносяться й спогади д-ра Осипа Назарука²⁶, в якого надто яскраво виявилися ті розбіжності, що були вислідом державного кордону між східними й західними українцями в добі їх національного відродження.

Про те, як підготовлявся провід галицько-українського громадянства до Великого зриву, згадує між іншим д-р Кость Левицький²⁷. Іспит державної зрілості цього громадянства малює в “Чорних рядках” д-р Андрій Чайковський²⁸. Про державні спроби буковинців згадують головно Омелян Попович і проф. д-р Мирон Кордуба²⁹. Низку споминів з історії Української Галицької Армії, з яких менші появилися в “Календарі-Альманаху Червоної Калини” й “Літописі Червоної Калини”, більші окремими книжками³⁰, очолюють “Спомини” д-ра Степана Шухевича, що охоплюють увесь час її існування від листопада 1918 до квітня 1920 р.³¹. Їх вартість у тому, що писані вони на основі ведених у часі війни записок; попри те автор, перш ніж видавати їх друком, переглянув до тогочасну історичну літературу, справив у своїх записках неточности та свої рефлексії доповнив зачерненими з польських публікацій оцінками. Далеко не дорівнюють спогадам Шухевича спогади вождів УГА ген.[ерала] Михайла Омеляновича-Павленка³² та ген.[ерала] Мирона Тарнавського. Спогади цього другого списав у формі репортажу В. Ласовський³³; мають вони багато неточностей й можуть служити джерелом не так до історії УГА, як скорше до характеристики самого Тарнавського. Про спогади ген.[ерала] Олександра Грекова відомо нам, на жаль, тільки з публікації польського полковника Витовта Гуперта³⁴. З побуту УГА на схід від Збруча в 1919–1920 рр. появилося кілька окремих спогадів-нарисів, як Осипа Левицького³⁵, Ілька Цьокана³⁶, Євгена Бородієвича³⁷, ген.[ерала] Антона Кравса³⁸, д-ра Ганса Коха³⁹, д-ра Івана Максимчука⁴⁰ й інших. Про Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку написав Борис Колодій⁴¹, про галицьку делегацію в Ризі – д-р О. Назарук⁴².

З придніпрянських військовиків підійшов до трагедії УГА із розумінням у своїх спогадах про “Зимовий похід 1919–1920 рр.” Армії УНР революційний генерал Юрко Тютюник (Коломия 1923). Хоча був він ініціатором душевого цього походу, підпорядкувався він номінальній зверхності ген.[ерала] М. Омеляновича-Павленка, що також поділився з українським громадянством спогадами про цей похід⁴³. Трагічний кінець Тютюника, якого винесла на верх з низів українська рево-

люційна національна стихія та для якого не було місця, коли цю стихію придавлено, позначився його спогадами-самобичуванням п. з. “З поляками проти України”⁴⁴. Партизанський рух на Україні описав А. Крезуб⁴⁵.

Це тільки з важнішої української мемуаристики, яка одначе не може вистарчити дослідникові для повного образу історичного процесу в Україні в 1917–1921 рр. Треба сягнути до московської білої і червоної мемуаристики, останньої часом в українській арені. Московські білі еміграційні видавництва як “Историк і Современник”, “Архив русской революции” з одного боку советські, як згаданий “Літопис Революції”, й окремі брошури КП(б)У, центральні московські партійні видання, з другого боку приносять цінні вістки про акцію наших ворогів у вирішній для майбутньої України час. Зокрема слід відмітити писання трьох чільних жидівських діячів, що віддзеркалюють їх розкладову роллю в українському державному будівництві: “правого” Арнольда Марголіна⁴⁶, “лівого” Соломона Гольдельмана⁴⁷ та представника жидівського Бунду в Центральній Раді М. Рафеса, що в советському виданні помістив спогади про свій побут у 1918 р. в “таборі дрібно-буржуазного соціалізму”⁴⁸.

Дослідники українсько-польської війни мають низку польських мемуарів у виданнях польського “Товариства для дослідів історії оборони Львова і південно-східних земель”. Це товариство видало також 1 книгу бібліографії. Докладного переліку його видань не можу з пам’яті подати; вони були в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, але немає їх в Бібліотеці Українського Наукового Інституту в Берліні. Автім важніші українські праці з цієї ділянки містять у собі важніший польський джерельний матеріал, евентуально відсилаю до нього.

IV. Спроби історичних нарисів

Ще українські державні змагання не закінчилися, коли почалися спроби їх історичних оглядів. Займалися цим пропагандивні бюро українських урядів для інформування власного громадянства й чужинців. Деякі такі інформаційні видання представляють розвиток подій подібно, тимто можуть вони мати

значення тільки в час визвольних змагань. Але є публікації опрацьовані фахівцями, що містять у собі багатий інформаційний матеріал, який майбутнім історикам служитиме за джерело.

Ще 1919 р. видав український уряд нарис проф. д-ра Станіслава Дністрянського “L’Ukraine et la Conference de la Paix”⁴⁹. Накладом Західноукраїнського уряду у Відні появилася перша спроба історичного нарису про похід українських армій на Київ⁵⁰, що скоро діждався нарису зладженого визначним військовим фахівцем ген.[ералом] Миколою Капустянським⁵¹. З’являються спроби нарисів історії Січових Стрільців⁵², писані вони учасниками, в наслідок чого в більшості оперті на спогадах, як і згаданий вище нарис полк.[овника] Є. Коновальця “Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції”⁵³. Взагалі маємо такі історичні нариси, що вони майже в цілості оперті на спогадах і через те є за родом історичним джерелом, незаступимим до деяких питань джерелами докладнішими. Ось хоч би до вільно-козацького руху на Україні; поза не частковими вістками про нього в сучасній київській пресі, у віденському “Вістнику політики, літератури й громадського життя” основним джерелом до нього є оснований на спогадах історичний нарис Ол. Бантиш-Каменського⁵⁴. А втім усі історичні праці писані учасниками сперті в значній мірі на спогадах, серед них і синтетичні праці: О. Думіна “Історія Легіону УСС (1914–1918)”⁵⁵ та “Історія Січових Стрільців 1917–1919” д-ра В. Кучабського й ген.[ерала] М. Безручка⁵⁶.

Загальний “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919” зладив А. Крезуб⁵⁷. Основно обговорив події від 1 до 22 листопада 1918 р. у Львові Олекса Кузьма⁵⁸; його критичний підхід до українських помилок викликав серед громадянства признание. Змагання західно-українського уряду на міжнародному форумі до вересня 1920 р. представив д-р Михайло Лозинський, що в своїому нарисі “Галиччина в рр. 1918–1920” наводить низку актів. Про “Карпатську Україну у міжнародній грі” в 1918–1919 рр. написав Ілько Борщак⁵⁹, що зладив також нарис французькою мовою про берестейській мир⁶⁰. “Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р.” обговорив С. Шелухін (Прага 1926).

“Нариси з історії революції на Кубані” на основі спогадів і документів зладив П. Сулятицький; на жаль, появилася тільки перший том цих “Нарисів”, що обіймає події від березня 1917 р. до червня 1918 р.; при готуванні до друку томи II-ий (липень 1918 – листопад 1919) і III-ій (грудень 1919 – 1922) не вийшли. Тимто не має повного огляду історії державних змагань кубанських українців, позаенциклопедичним нарисом в “Українській Загальній Енциклопедії” (т. III) того ж таки Сулятицького. Правда, матеріяли є частинно оповіщені в кубанських празьких видавництвах; окремо появилася напр.[иклад] нарис Сулятицького про розгром Кубанської Краєвої Ради денікінцями в листопаді 1918 р.⁶¹ Багато матеріялів до історії Кубанщини в 1917–1920 рр. найдеться в панкозацькому органі “Вільне Козацтво” (Прага–Париж), а головно у виданому цим видавництвом нарисі “Трагедія Казачества (Очерк на тему: Казачество и Россия)” I–IV части (1917–V.1920)⁶².

Першу частину спроби воєнно-історичного нарису про “Українські збройні сили 1917–1921 рр.” випустив Зенон Стефанів (Коломия 1935). Повний огляд історії українського війська в тому часі появилася як III-а частина “Історії українського війська”, зладжена д-ром Богданом Гнатевичем при співпраці згаданого Стефанова, Осипа Думіна та Святослава Шрамченка (Львів 1935).

У відділі “Україна” III-го тому “Української Загальної Енциклопедії” (Львів–Станиславів–Коломия) заступлений огляд державних змагань у 1917–1918 рр. такими розділами й авторами: Наддніпрянщина від 1914 р. – П. Феденко; Галичина від 1914 р. – К. Левицький; від 1918 р. – І. Кедрин; Буковина від 1918 р. – Ю. Сербинюк; Закарпаття – І. Данькевич; визвольні змагання 1917–1923 рр. – Ол. Доценко (Армія УНР), Ол. Шульгин (дипломатія УНР), О. Думін (УГА), К. Купченко (буковинський курінь), К. Левицький (діяльність уряду ЗОУНР), П. Феденко (придніпрянська еміграція), Р. Перфецький (галицька еміграція), П. Сулятицький (Кубань); організація війська – С. Шрамченко (флота), Всев. Петрів і В. Колоссовський (Армія УНР) і О. Думін (УГА). Наголовки розділів вказують, що не охоплено цілості державних змагань рівномірно, імена авторів

виявляють і справжніх знавців і принагідних людей. Тимто “УЗЕ” в цій ділянці не може бути на 100% добрим інформатором.

Вже наприкінці обговорювання спроб організації видавничої справи гадав я дві синтетичні спроби історії державних змагань проф. Д. Дорошенка і д-ра В. Кучабського. Проф. Дорошенкові, як міністру гетьманського уряду, можна закидати тенденційність у представленні історії Центральної Ради та Гетьманщини; на ділі, він використав увесь доступний йому матеріал, на основі якого і власних спогадів, що, безперечно, є як узагалі кожні спогади суб’єктивні, сконструював свої нариси. Але в підборі матеріалу немає тенденційності й на основі цих двох томів історії України в добі Центральної Ради й нової Гетьманщини уважний читач може прийти до висновку, що творчою була за обох урядів жива українська національна стихія. Відхил від неї обох цих урядів приніс українській державності руїну. У праці д-ра Кучабського про боротьбу Західної України з поляками й більшовиками в 1918–1923 рр. є ще більше змагання до об’єктивізму й сміливої оцінки подій та характеристики осіб. Хоч його праця не вичерпує навіть усього оповіщеного матеріалу до обговорюваних ним проблем, проте його висновки потверджують і ті джерела, які не були йому відомі; очевидно, правильність його думок впливає з його участі у визвольних змаганнях та з добре пройденої школи військовика й історика. І праця проф. Дорошенка і д-ра Кучабського є не заступними першими інформаторами для кожного, хто хоче студіювати історію українських державних змагань у 1917–1921 рр.

Є ще багато інших спроб історичних нарисів чи то з охопленням цілоти, чи то з розглядом поодиноких періодів, подій, проблем, одначе вони не виходять поза журналістичний характер. Очевидно, солідний дослідник не може проте оминати таких нарисів як Ісаака Мазепи “Большевизм і окупація України” (Львів–Київ 1922), його ж і Панаса Феденка “З історії української революції” (Прага 1930). Ол. Шульгина “Політику” (Київ 1918) і “Без території” (Париж 1934), Ол. Мицюка “Доба Директорії УНР” (Львів 1938) й багато інших, провірюючи й аналізуючи подавані там факти. Не можна також ігнорувати

совєтських нарисів, виділюючи з них геть те, що пахне большевицькою агіткою. Для докладного образу розвитку подій на Україні від 1917 року знання їх необхідне.

Міжнародні акти України цікавлять дослідників заангажованих у них держав; тимто крім матеріялів появляються також студії чужинців про окремі акти, події, періоди в історії українських державних визвольних змагань у 1917–1921 рр. Ось про берестейський мир появилася німецька студія Й. Фолькварта⁶³. До історії відвороту німецької армії з України є видання німецького міністерства війни “Die Rückführung des Ostheeres”⁶⁴. До польської окупації українських земель маємо низку польських праць – наш історик українсько-польської війни не може поминути нарисів Ч. Мончинського⁶⁵, Й. Сопотницького⁶⁶, В. Гуперта⁶⁷, дослідник польсько-української війни з большевиками 1920 р. – Й. Пілсудського⁶⁸, Ю. Стахевича⁶⁹, Т. Піскора⁷⁰, Ст. Рутковського⁷¹, А. Пржибильського⁷², Т. Кутржеби⁷³, як рівно ж праць німецьких фахівців⁷⁴. Урешті в польську політику вводять праці М. Бобржинського⁷⁵, Р. Дмовського⁷⁶ й інших. Огляд польської, московської й іншої чужинецької літератури до проблеми українських державних змагань у 1917–1921 рр. не входить в обсяг цього нарису й тому ширше її не обговорюю; вказую тільки на ті, що можуть своїм матеріалом у дечому доповнювати українські праці; в них є вказівки – відсилачі до інших матеріялів.

У загальному, неуспіх українських визвольних змагань відбився на їхній історіографії: незбереження цінних урядових актів у цілості і в українських національних руках, упадок видавничих спроб і недостачі в історичних розглядах. Тільки, власне, національна держава могла б подбати про охорону історичних джерел. Очевидно, до осени 1939 р. могло у Львові дещо більше зробити для систематичних дослідів цього періоду нашої історії, як що б управи відповідних установ про це подбали. Та під цю пору немає потреби порушувати того, що пропало. Треба вести пропаганду серед українського громадянства, поза межами ССРСР, щоб усякі залишки матеріялів до історії цих пам’ятних славою й жертвами, й всенациональним піднесенням і всенациональним горем років відсилано до

єдиного збору “Музею Визвольної Боротьби України” в Празі. Знову ж на управі “Українського Наукового Інституту” в Америці лежить обов’язок продовжувати й усистематизувати видавничу працю з ділянки історії України в цілому періоді, в першу чергу зладити бібліографію тих матеріалів, що появилися в американських виданнях.

Die Geschichtsschreibung der ukrainischen Staatsbestrebungen in den j. 1917–1921

Der Verfasser gibt die Bemühungen der Ukrainer um eine systematische Untersuchung der ukrainischen Revolution und ihrer Staatsbauangriffe zu organisieren an. Das aus der Initiative des Historikers Michael Hruschewskyj im j. 1919 gegründete “Ukrainische Soziologische Institut” in Wien hat 5 Bände von “Aufsätzen und Materialien zur Geschichte der ukrainischen Revolution in den j. 1917–1920” (1921–1922) herausgegeben. Seit 1922 bis zum Herbst 1939 wirkte die Verlagsgenossenschaft “Červona Kalyna”⁷⁷ im Semberg, die Erinnerungen der Teilnehmer an den ukrainischen Befreiungskriegen, ebenso wie historische Darstellungen der einzelnen Perioden und Fakta von denselben in den Sonderveröffentlichungen und in den periodischen: “Kalender-Jakrbüchern” und Monatschrift “Litopys Červonoji Kalyny” veröffentlichte. In den Jahren 1923–1939 hat die ostukrainische Kriegsemigration in Polen (in Kalisch und Warschau), die in der “Ukrainischen Kriegsgeschichtlichen Gesellschaft” organisiert wurde, 37 Hefte der kriegswissenschaftlichen Schrift “Tabor”, herausgegeben; außerdem hat die obenerwähnte Gesellschaft 9 Bücher von den Materialiensammlungen zur Geschichte des ukrainischen Heeres u. d. T. “Za deržavnist” (Für die Staatlichkeit) und einige Sonderarbeiten veröffentlicht. Nachdem erwähnt (der Verfasser diejenigen ukrainischen Verlagsinstitutionen und einzelne Verleger, die sich um die Veröffentlichung der Materialien und historischen Aufsätze zu derselben Periode von der ukrainischen Geschichte verdient machen. Zuletzt berichtet er über das Veröffentlichungsproblem der ähnlichen Materialien in der Sovjet-Ukraine, wo die Untersuchung der selben Periode der ukrainischen Geschichte in dem sogenannten “Istpart” (Parteigeschichte) der “kommunistischen Partei (von Bolschewiken)

der Ukraine" und die Verlagsveröffentlichung in dem "Staatsverlag" und in dem "Parteiverlag des Zentralausschusses der Kom. Partei (von Bolschewiken) der Ukraine" konzentriert worden ist.

In Betreff der Bibliographie stellt der Verfasser fest, daß es keine genaue Bearbeitung auf diesen Gebiete gibt. Er zählt die wichtigsten Bibliographiesammlungen aus und weist auf ihre Mängel hin.

Der Verfasser nimmt an, daß die Überreste von den Staatsakten der ukrainischen Zentralbehörden in Kyjiv aus den Zeiten des Zentralrates und des Hetmans sich in den bolschewistischen Händen befinden, dazu fügt er aus den sovjetischen Veröffentlichungen die Beweisgründe hinzu, Zugleich bespricht er die wichtigsten ukrainischen Urkunden Veröffentlichungen in der Sowjet-Ukraine, Nachdem benachrichtigt von dem Schicksal der Urkunden überreste des Direktoriums der Ukrainischen Volkorepublik, ebenso wie der Diktatur der Westukrainischen Republik. Er erwähnt die wichtigsten Urkunden Veröffentlichungen der ukrainischen politischen Emigration in Westeuropa dabei weist er auf die Materialienveröffentlichungen zur Geschichte der Staatsbestrebungen der Ukrainer in der Karpathen Ukraine und im Fernosthin.

Zuletzt behandelt er die wichtigsten Memoiren und beurteilt ihre Bedeutung für die Geschichtsforschung.

Zu dem letzten Abschnitte bespricht der Verfasser die ukrainischen Versuche auf dem Gebiete der Forschung und des Schrifttums der ukrainischen Staatsbestrebungen in den j. 1917–1921. Er zählt die wichtigsten Skizzen aus und dabei stellt er fest, daß die Grundsätzlichen arbeiten auf diesem Gebiete die "Geschichte der Ukrainern" in der Periode des Zentralrates und des Hetmans von prof. D. Doroschenko und "Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923" von dr. W. Kutschabsky sind. Er bemerkt, daß man bei Forschung der Periode der ukrainische Geschichte in den j. 1917–1921 auch die sovjetrussischen, deutschen und polnischen Bearbeitungen, von denen die wichtigsten erwähnt werden, außer Acht nicht lassen soll.

Am Schlusse betont der Verfasser, daß infolge daß unglücklichen Abschlusses der ukrainischen Befreiungskriege in den j. 1917–1921 weder die wertvollen ukrainischen Amtsalten im Ganzen und in den Händen der Ukrainer aufbewahrt werden, noch die ukrainischen

Verlagsversuche, ebenso wie die systematische Geschichts-Forschung und Schreibung vollgezogen werden konnten. Seiner Meinung nach soll die ukrainische Gesamtheit außen der Sowjetunion sich um Aufbewahrung aller Überreste von den Materialien zur Geschichte der j. 1917–1921 in dem “Musäum des Befreiungskrieges der Ukraine” in Prag kümmern.

In Absichten der Leitung des “Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts” in Amerika sollen die Fortsetzung und die Systematische Bearbeitung der Geschichte der Ukraine in der Periode der Befreiungskriege, insbesondere die Bibliographie der in amerikanischen Veröffentlichungen gedruckten Materialien, liegen.

¹ Жовтнева революція та громадянська війна на Київщині. Відділ Київського Окрпарткому для вивчення історії жовтневої революції та КП(б)У – Істпарт. Під гнітом німецького імперіялізму (1918 р. на Київщині). Статті. Спогади. Документи. Хроніка. Ред. і примітки В. Манилова, Держ. Вид. Укр. Київ 1927; Октябрьская революция и гражданская война на Киевщине. В документах, статьях и воспоминаниях. – Отдел Киевского Окрпарткома по изучению истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине – Истпарт. 2. Из истории Октябрьской революции в Киеве (Воспоминания участников). Ред. и примечания В. Манилова Гос. Изд. Укр. К. 1927.

² Їх реєстр по 1931 р. у праці проф. д-ра М. Кордуби: *La littérature historique soviétique ukrainienne*. Варшава 1938, ст. 151–159.

³ Пор. “Вісті Музею Визвольної Боротьби України” чч. 1–22, Прага 1925–1938.

⁴ Див. Аркадій Животко: *Десять років українського Історичного Кабінету*, (1930–1940), Прага 1940.

⁵ Див. додаток до паризького “Тризуба” з 25.V.1936 р. присвячений цій бібліотеці.

⁶ Літопис Української Революції, Матеріали й документи до історії Української Революції, т. II, кн. 4, Львів, 1923.

⁷ Як вище, кн. 5, Л. 1924 і “Зимовий похід” (6.XII.1919–6.V.1920), Варшава, 1932.

⁸ Українсько-московська війна 1920 р., Варшава 1933, накладом, подібно як і “Зимовий похід” Доцента варшавського Укр.[аїнського] Наук.[ового] Інституту.

⁹ Появилася як 5-а книга виданих “Українським Соціологічним Інститутом” у Відні розвідок і матеріялів до історії української революції 1917–1920 рр. (1922).

¹⁰ Кривава Книга ч. I Матеріяли до польської інвазії на укр.[аїнській] землі Східньої Галичини 1918–1919, Відень 1919; Ч. II. Галичина під окупацією Польщі в рр. 1918–1920, В. 1923, Вид. Уряду ЗУНР.

¹¹ Праця д-ра Рашгофера появилася в двох виданнях як 24-а книга “Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht ñ Völkerrecht. Herausgegeben vom Institut für ausländ. öff. R. ñ V in Berlin” 2-е вид. 1938.

¹² Див. А. Животок: Десять років Укр.[аїнському] Іст.[оричному] Кабінету.

¹³ Напр.[иклад] в “Написах з історії революції на Кубані” П. Сулятицького (Прага 1926), конституція Кубанської Кураєвої Ради з 5.XII.1918 р. появилася брошуркою накладом в-ва “Кубанський Край” у Празі 1929 р. (в рос.[ійській] мові).

¹⁴ “Нова Україна” Календар на 1921 р. Видання Секретаріату Української Далекосхідньої Крайової Ради, Владивосток 1921.

¹⁵ Мої спомина про недавнє минуле (1914–1920), ч. I–IV, Львів 1923–1924, Накл.[адам] “Червоної Калини”.

¹⁶ Про настрої серед громадянства в початках революції. У мемуаристичній серії Сторінки минулого, ч. III, Варшава 1934. “Праць Укр.[аїнського] Наук.[ового] Інституту”, т. 21; як 40-ий т. цих “Праць” появилися його спогади як посла УНР “В Царгороді”, В.[аршава] 1939.

¹⁷ Відродження нації I–III, Відень 1920.

¹⁸ Весна укр.[аїнської] революції, Відб[итка] з “Гром.[адського] Голосу”, Львів 1938.

¹⁹ Друковані спершу в “Літ.[ературно]-наук.[овому] Вістнику”, появилися в “Книгозбірні Вістника” окремою книжкою п. н. “Революційна стихія”, Л.[ьвів] 1937.

²⁰ Спомина 1917–1918 (від початків революції до здобуття Києва Директорією) т. I–IV, Львів 1927–1931, накл.[адам] “Червоної Калини”.

²¹ Друковані в американській “Свободі”. Має влучні характеристики людей на відповідальних військових становищах.

²² Прим.[іром] ген.[ерала] М. Омеляновича-Павленка “На Україні 1917–1918”, Прага 1935. Не може дослідник ігнорувати й спогадів б.[увшого] гетьмана Павла Скоропадського, що друкувалися в цікавській “Січі”.

- ²³ Синьожупанники, Берлін 1938.
- ²⁴ Причинки до історії ролі СС. в Українській революції (відб.[итка] з “Розбудови нації”).
- ²⁵ Січові Стрільці в боротьбі за державність, Каліш 1932.
- ²⁶ Рік на Великій Україні, Відень 1920, накл.[адам] “Укр.[аїнського] Прапору”.
- ²⁷ Великий зрив, Львів 1931, накл.[адам] “Черв.[оної] Калини”.
- ²⁸ Чорні рядки. Спомини за час від 1. XI.1918–13.V.1919, Л. 1930, накл.[адам] “Черв.[оної] Кал.[ини]”.
- ²⁹ Появилися їх спогади в “Літ.[ературно]-наук.[овому] Вістнику” 1924 р.; крім того окремо спогади Ом. Поповича в книжці “Відродження Буковини”, Л. 1933, накл.[адам] “Черв.[оної] Кал.[ини]”.
- ³⁰ Прим.[іром] Ілька Калічка “Спомини чотаря з хирівського фронту 1918–1919”, Л. 1931.
- ³¹ Спомини з українсько-галицької Армії (1918–1920), I–V ч. Львів 1928–1929.
- ³² Українсько-польська війна, Прага 1929.
- ³³ Генерал Тарнавський, Львів 1936, накл.[адам] “Черв.[оної] Кал.[ини]”.
- ³⁴ Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w r. 1919, Львів–Варшава 1928.
- ³⁵ Галицька Армія на Великій Україні, Відень 1921.
- ³⁶ Від Денікіна до большевиків, В. 1921.
- ³⁷ В чотирикутнику смерти, Львів 1921.
- ³⁸ За українську справу, Львів 1937, накл.[адам] “Ч.[ервоної] “К.[алини]”.
- ³⁹ Договір з Денікіном, Львів 1930, накл.[адам] “ Ч.[ервоної] “К.[алини]”.
- ⁴⁰ Кожухів, накл.[адам] “Ч.[ервоної] “К.[алини]” Львів.
- ⁴¹ Гал.[ицька] Соц.[іалістична] Рад.[янська] Респ.[убліка] (спогад з 1920 р.) Львів 1932.
- ⁴² Галицька делегація в Ризі, Львів 1930.
- ⁴³ Зимовий похід, Каліш 1934. Вид.[авництво] Укр.[аїнського] Воєнно-Історичного Т-ва.
- ⁴⁴ Видання “Державного Видавництва України”, 1924.
- ⁴⁵ Партизани, ч. I–II, Вид.[авництво] “Червоної Калини”.
- ⁴⁶ Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина, Берлин 1921.

⁴⁷ Листи жидівського соціал-демократа про Україну, Відень 1921; по німецьки: *Juden und Ukrainer*, В., 1921.

⁴⁸ У вище згаданій збірці “Під гнітом німецького імперіалізму”, Київ 1927.

⁴⁹ Появилася також на чеській мові в Празі: *Ukrajina a minova koference*. 1919.

⁵⁰ Л. Мишуга: *Похід українських військ на Київ*, Відень 1920.

⁵¹ *Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р.* (Короткий воєнно-історичний огляд), ч. I–III, Львів 1921–1922.

⁵² В. К.: *Січові Стрільці. Їх історія і характер*, Львів 1920; Р. Давний: *Про Січових Стрільців*, Відень 1921.

⁵³ Друковані в “Розбудові Нації” Прага 1928 й окр.[емою] відбиткою.

⁵⁴ Появився в Мюнхені, але на заголовному листку надруковано: “Біла Церква 1923”, написаний прихильником гетьмана Івана Полтавця Острияніні й тимто треба критично відноситися до панегіриків під адресою цього.

⁵⁵ Накл.[адам] “Черв.[оної] Кал.[ини]” Львів 1936.

⁵⁶ Накл.[адам] “Ч.[ервоної] К.[алини]”, Л. 1937; д-р Кучабський написав: “Від первопочинків до проскурівського періоду”, ген.[ерал] Безручко “Від Проскурова до Чарторії”. Польська цензура не згодилася на вміщення в цій публікації нариса полк.[овника] Коновальця.

⁵⁷ Накл.[адам] “Ч.[ервоної] К.[алини]”, Л. 1933.

⁵⁸ Листопадіві дні 1918 р., Львів 1931.

⁵⁹ Львів 1938.

⁶⁰ *La raix ukrainienne de Brest Litovsk*, Париж 1929.

⁶¹ Розгром Кубанской Краевой Рады в ноябре 1919г., Прага 1931, Во “Куб.[анський] Край”.

⁶² I–II ч.[асти] Прага 1933–1934; III–IV ч.[асти] Париж 1936–1938.

⁶³ *Jokn Volkwart: Brest-Litowsk. Verhandlungen u Friedensverträge. Würzburg* 1937.

⁶⁴ I том, Берлін; також: Franta: *Die Dückführung des deutochen Beratungshgeres aus der Ukraine 1918/1919*. Wien u Wehr 1937, haft. 7.

⁶⁵ *Cyewlaw Maćzyński: Boje lwowskie*, ч. I–II, Варшава, 1921.

⁶⁶ *Podpułk. Józef Sopotnicki: Kampanja polsko-ukraińska*, Львів 1921.

⁶⁷ *Witold Hupert: Zajęcie Małopolski Wsch. Wołyńia w r. 1919*, Львів–Варшава 1928.

⁶⁸ J. Pilsudski: Rok 1920, 2-е вид.[ання] Варшава 1927.

⁶⁹ Gen. Bryg. Julian Stachiewicz: Działania zaczerna 3 armji na Ukrainie т. I, Варшава 1925.

⁷⁰ Gen. T. Piskor: Działania dywizji kawalerji na Ukrainie, Варшава 1926.

⁷¹ St. Rutkowski: Obrona Kijowa, Варшава 1932.

⁷² A. Przybylski: Wojna polska 1918–1921, Варш.[ава] 1930.

⁷³ Gen. Tadeusz Kutrzeba: Wyprawa kijowska 1920 r., Варшава 1937.

⁷⁴ Bolck: Der russisch-polnische Krieg 1920, Wissen u Wehr 1930, heft. 7; Wittich: Der russisch-polnische Krieg 1919–1920, Mitteilungen Nr. 2/36; Kretochmer: Durchbruch der russischen Reifer-Armee durch die polnische Front im Frühjahn 1920, Wissenu, Wehr. 1931, haft 3.

⁷⁵ Michał Bobrzyński: Wokrzerzenie Państwa Polskiego, т. I–II, Краків 1920–1923.

⁷⁶ Roman Dmowski: Polityka polska I odbudowanie państwa, Варшава 1923.

⁷⁷ “Das Rote Ballbaum”, Diese Benennung stammen von ukrainischen Volkslied von dem roten Ballbaum, des von den ukrainischen Schützen allgemein gesungen wurde.